

מיכאל שלי והמעבר מעילית מהפכנית למעמד בינוני*

אורי כהן

הרומן **מיכאל שלי**¹ מאת עמוס עוז משקף תקופה של שינוי מהיר ומהותי בעקרונותיו ובמהלך חייו של 'דור בארץ'² בנקודת זמן קריטית – המעבר מיישוב למדינה. הרומן מתמקד בראשית כינונו של 'דור-בארץ' כקבוצת משנה מרכזית ודומיננטית במעמד הבינוני החדש הישראלי, קבוצה המעצבת עצמה כקטגוריה חברתית נפרדת שחבריה בעלי מודעות עצמית קולקטיבית וסולידריות משותפת. קבוצה הנחשפת להתנסויות היסטוריות, אידאולוגיות וסוציאליזטריות משותפות וחבריה נוטים להתייחד באופני חשיבה וצורות התנהגות, במיוחד סביב יכולתם לייצר ולמסד נגישות אקסקלוסיבית לאמצעי ייצור דומיננטי – ההשכלה הגבוהה. נגישות דיפרנציאלית זו הופכת למעין צופן לפענוח של דרכי ההתארגנות של קטגוריות חברתיות הנמצאות בקונפליקט

---

* מאמר זה מהווה עיבוד של פרק מעבודת הדוקטור 'האוניברסיטה העברית בירושלים בעשור הראשון להקמת מדינת ישראל: אוניברסיטה בין אוטונומיה פוליטית והסתגלות פוליטית'. אבקש להביע תודה למדריכי פרופ' משה ליסק על הערותיו שתרמו לשיפור החיבור הנוכחי.

1 עמוס עוז, **מיכאל שלי**, תל-אביב 1968. עוז סיים את כתיבת הרומן במאי 1967.

2 'דור בארץ' הוא דור הכולל את ילדי הארץ שנולדו בשלהי מלחמת העולם הראשונה ובשנות העשרים והשלושים של המאה וחונכו במסגרות החברתיות שהיו מסונפות באופן פורמלי ולא פורמלי לתנועת הפועלים וכן נערים מהגרים שהגיעו לארץ בצעירותם ונטמעו באותן מסגרות. מסגרות אלה כללו את הקיבוץ ומושב העובדים ומוסדות החינוך שלהם, הגימנסיות העבריות בערים הגדולות, כפרי הנוער החקלאיים, תנועות הנוער החלוציות, החג"ם והגדנ"ע, הפלמ"ח וחטיבותיו במלחמת העצמאות. השם 'דור בארץ' הופיעה לראשונה בציבור בשנת 1958 כאשר התפרסמה אנתולוגיה בשם דור בארץ שכללה שירים וסיפורים קצרים. משתתפי האנתולוגיה הגדירו עצמם כ'סופרים ארצישראליים שכתבתם יסודה בארץ, בין שנולדו בה ובין שעלו בצעירותם'. להרחבה בנושא, ראו: אניטה שפירא, 'דור בארץ', יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997, עמ' 155-174; דן הורוביץ, תכלת ואבק: דור תש"ח – דיוקן עצמי, ירושלים 1993; עוז אלמוג, הצבר: דיוקן, תל-אביב 1997; עמנואל סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991.

בתחום ארגון השליטה בגורמי הייצור בחברה הריבונית החדשה וביצירת קו גבול בסיסי המפלא את הקטגוריות המעמדיות מאז שנות החמישים ועד היום.³ התקופה הקריטית לגיבושו של המעמד הבינוני הייתה במהלך שנות החמישים, כאשר נקבעו המנגנונים החברתיים וההסדרים המוסדיים, שעיצבו את דפוסי אי-השוויון בישראל ושימרו אותם לאורך זמן. במיכאל שלי באים לביטוי גילויים של מנגנונים והסדרים אלה דרך המקומות והאתרים שבני אותה קבוצה חוו כמגע בלתי אמצעי. בתוך כך, נחשפים מתחים, גלויים וסמויים, שהתהוו במעמד המתגבש, ביחס למוקד תחרותי עיקרי, מול אידאולוגיית החלוקה המהפכני-סוציאליסטי ש'דור בארץ' היה מנשאה החשובים. מאבקו הראשון, ההחלטי והמוצלח, של המעמד הבינוני לגיבוש זהותו האוטונומית, התנהל מול התפיסה השירותית-סוציאליסטית שהקיבוץ מגלמה. היה זה מאבק סכום אפס בו ניכר מתאם ניכר בין דעיכת מעמדה של התנועה הקיבוצית, כבעלת יכולת המרה של משאבים, בעיקר בתחום עיצוב התודעה הקולקטיבית הדומיננטית וביכולתה להוות סוכן של שינוי חברתי, לבין יכולתה של האוניברסיטה למלא את החלל ולתפוס את מקומה. באמצעות ההיכרות העמוקה והבלתי-אמצעית של עמוס עוז עם בעיותיו, צרכיו ושאיפותיו של המעמד הבינוני, שהפך למעמד השליט בחברה הריבונית החדשה, משורטטת תמונה פנורמית של אופני מיסודה של מהפכה לאומית; בה העילית המהפכנית מעצבת דרך חיים כוללת, המכוונת לעיצוב עיקרון לגיטימציוני, שמטרתו לאפשר לה לפעול כמעמד למען עצמו ולגבש לעצמה תחום מונופולין מרכזי אותו תוכל לשמר ולשעתק לבניה בדורות הבאים.⁴

במאמר זה נציג את השינוי בדרך התנהלותו של 'דור בארץ', המבקש למצוא את מקומו במסגרת האוניברסיטה העברית, תוך אימוץ דפוסי פעולתו של המעמד הבינוני החדש, ונעמוד על המתיחות המתעוררת בין שני המוקדים הכריזמטיים שניצבו מול קבוצה זו: האוניברסיטה והקיבוץ. כמו כן, יוצגו קבוצות ודמויות ככוחות יוצרים 'סביבה תומכת' למשפחת גונן הצעירה בבחירתה את המסלול האקדמי כמהלך חיים כולל. לבסוף נעמוד על השלמת תהליך מקיף של יצירתה של הגמוניה תרבותית חדשה, בה נפתרת המתיחות בין ה'קיבוץ' ל'אוניברסיטה' בניצחון המעמד הבינוני החדש; ה'מנוצחים' ו'המתלבטים' מפנימים את ההכרה בדומיננטיות האתוס האקדמי כמכונן תרבותו של זה האחרון.

3 ינון כהן, 'פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחיים ואשכנזים, 1975-1995', סוציולוגיה ישראלית, כרך א, מס' 1 (1998), עמ' 115-134; אברהם יוגב ורינה שפירא, 'השכלה, משכל ורכישת סטאטוס: היבטים עדתיים בהתפתחותה של ישראל כחברה מסמיכה', בתוך: אברהם יוגב (עורך), התפשטות ההשכלה בישראל, תל-אביב 1992, עמ' 29-53.

4 Haberfeld Yitchak and Yinon Cohen, 'Schooling and Income Gaps Between Western and Eastern Jews in Israel, 1975-1992', *Research Report*, no. 80 (1995) Published by Golda Meir Institute for Social and Labor Research. Tel Aviv University.

א. המרוץ של 'דור-בארץ' למסלול האקדמי

המעמד הבינוני בתהליך התארגנותו במאה העשרים מאופיין בספרות הסוציולוגית כבעל שלושה מאפיינים בולטים: ראשית, עצמתו אינה נשענת על בעלות קניינית על נכסים והון כי אם על קניין הידע. מערכת החינוך וההכשרה הממושכת באוניברסיטאות הפכה לצייר מרכזי בו מתגבשת התביעה להכרה במעמדו כבעל יכולת ייחודית בתחום שוק התעסוקה. שנית, השירות שהוא מגיש למדינה, כסיוע להשלת רצונה, או לקפיטליסטים, להגדלת רווחיהם מתבטא בהעמדת הקניין המרכזי שלו, הידע, לרשותם. שלישית, עיצוב התרבות והגבולות הבין-מעמדיים באמצעותו.⁵ הנחת היסוד להתארגנות המעמד הבינוני החדש היא שהידע הפך לגורם שווה ערך בעצמתו להון ולעבודה ומסוגל לעצב את גבולות המעמד תוך עיצוב התנסות מיוחדת של חבריו ביחסי הייצור המשתקפים בסגנון חייהם, בעדיפויות ערכיות, במקומות מגורים ובטעמי ההתחברות החברתית שתכליתם לעצב את הפוליטיקה והתרבות.⁶

בישראל, מיד עם הקמתה, הפכה המדינה כמעט בכל תחום מרכזי לזם דומיננטי כיוון ששלטה כמעט לחלוטין בייבוא כל סוגי ההון, לרבות זה שזרם לישראל חד-סטרתית וכך צברה יכולת אפקטיבית לעצב מוסדות כלכליים ואחרים. התפתח סקטור כלכלי ממשלתי מסועף, וגדל חלקו של הסקטור ההסדרותי במשק, עליו היתה למפא"י שליטה ישירה, ובתוך פרק זמן קצר הושלשה הפקידות הציבורית. כך המדינה הפכה לסוכן המרכזי המממן את ביסוסו של המעמד הבינוני והייתה לפטרונ.⁷

האוניברסיטה העברית בירושלים ביחד עם הטכניון בחיפה, היו למסגרת הסוציאליזטורית המאחדת. תעודות ההסמכה שהעניקו הפכו לתנאי הכרחי לגיבוש גבולות וחסמים אפקטיביים בידי של המעמד הבינוני. 'תחום ההזדמנויות' שנפתח בפניו בעשור הראשון, ושיצר בעבורו מצב היסטורי ייחודי – נוצל עד תום.⁸ זאת תוך הבניית זיקות הדוקות בין המנגנון המדינתי לפעילות האוניברסיטה כמוקד הקרנה ערכי ואינסטרומנטאלי, שנתפס כהכרחי לקיומה והישרדותה של מדינת ישראל. האוניברסיטה הפכה לנשא אידאולוגי של התרבות הלאומית הדומיננטית, המהססת

5 Wright, Erik Olin, *Classes*, London 1985; Loic J. D. Wacquant, 'Making Class: The Middle Class(es) in Social Theory and Social Structure', in: Scott G. McNall, Rhonda F. Levine, & Rick Fantasia (Eds.), *Bringing Class Back*. Boulder 1991, pp. 39-64

6 Szelenyi Ivan and Martin Bill, 'The Three Waves of New Class Theories', *Theory and Society*, No. 17 (1988), pp. 645-667; Burris Val, 'The Discovery of the New Middle Class', *Theory and Society*, No. 15 (1986), pp. 317-349

7 אמיר בן-פורת, היכן הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים תשנ"ט; רוזנפלד ה' וכרמי ש', 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', *מחברות למחקר ולביקורת*, חוב' 3 (1979), עמ' 43-84.

8 אורי כהן, 'האוניברסיטה העברית בירושלים במעבר מישוב למדינה: היבטים ראשונים לצמיחת החברה המסמכת (The Credential Society) בישראל', *הצינון*, כרך כ"ג (2001), עמ' 297-329.

בתחילת צעדיה, אולם ככל שעובר הזמן – מתבססת כהגמונית ומוכרת על-ידי אידאולוגיות מתחרות, שכחלק מהכרתן בהצלחתה מבקשות בעצמן לחקות ולהצטרף לדגם התרבותי החדש.

במיכאל שלי בא לביטוי עקרון היסוד של הבנייתו של המעמד הבינוני מקרב 'דור-בארץ' סביב התארגנות האוניברסיטה העברית, האידאית והממשית, ה'פולשת' לכל אורך הסיפור, מעצבת את הדמויות ומשפיעה עליהן, והופכת למוסד חברתי המרכזי, לצידו של התא המשפחתי, הנוכח בעלילה. מוסד הנותן גושפנקא לתהליכי שינוי חברתי מקיף של מעבר מהיר מעילית מהפכנית למעמד בעל גבולות חברתיים מוגדרים ומובחנים, במיוחד במנגנוני הפיקוח על שערי הכניסה אליו. הצלחתו של מעמד חדש זה נמדדת ביכולתו ליצור אחדות אידאולוגית ותרבותית, הגורמת לכך שהאינטרסים שלו מופצים ונתפסים כמשקפים את החברה כולה. זה מבסס את מרחב ההסכמה המרבית ומקטין ממילא את היקף הכפייה הנדרשת.

שינוי מקיף זה כולל מגמה של רוטיניזציה של הכריזמה המתרחשת באחד מרגעי ההגשמה המרכזיים של המהפכה הציונית. **מיכאל שלי** מאפשר להתבונן בתהליך מיסוד הכריזמה, מבלי להתבונן מ'למעלה' על תהליכי המיסוד הפוליטיים והכלכליים שהוביל ראש הממשלה, דוד בן-גוריון בעשור הראשון. במקום אלה מתקיים מעקב אחר שינויים הנרקמים ברמה התודעתית ובאמצעות אופני התארגנות התא המשפחתי.

הרוטיניזציה של הכריזמה, קרי, מיסוד ההתפרצות רבת-היצרים וההשראה של יחיד או קבוצת מהפכנים הדוחפים לשינוי היסטורי משמעותי, מהווה לדעת ש"נ אייזנשטדט, את אחד הנושאים המרכזיים בעבודתו של מקס ובר, בשוורה זה בזה את הזיקות בין הכריזמטי לשגרתי בעיצוב מרקם חיים חברתי בתהליכי שינוי.⁹ ובר הדגיש כי תהליך הטרנספורמציה מהמעוף והחזון הכריזמטי לעבר ארגון חברתי יותר סדיר של מערכת מוסדית הוא הצעד הראשון לרוטיניזציה של הכריזמה. נקודת המפגש הראשונה בין הנטיות הכריזמטיות להריסת מוסדות לבין צרכי הארגון החברתי הסדיר, מסתמנת בחלקה כבר בחובתם של המנהיג או של הקבוצה הכריזמטית להבטיח לעצמם המשכיות מסוימת, לדאוג לרציפות הנהגתם וארגונם.¹⁰

מיסוד הכריזמה אינו חייב לעמוד בהכרח בסתירה לתקופה הכריזמטית. כלומר, למרות קיומם של אספקטים משבריים בתקופת המעבר, הרי שתקופת המיסוד אינה הופכת בהכרח לרדודה, פזורה ומטושטשת ביחס לתקופה הכריזמטית. במהלך מיסוד הכריזמה ניתן להציב אתגרים הממשיכים ודוחפים לשינוי חברתי כללי. אולם, ראשית, יש להדגיש שבמידה ניכרת נחלשת הנטייה החזקה למרוד בחוקים ובמוסדות, הלהט

9 שמואל נח אייזנשטדט, 'מבוא – מאקס ובר והסוציולוגיה המודרנית', בתוך: מקס ובר, על הכריזמה ובנייתה המוסדות, ירושלים תש"ם, עמ' ז-לה.

המוסרי הסוחף והזלזול המהפכני בהליכים הפורמאליים. חוסר היציבות המהותי המתקשר אל מה שנראה כקדוש ויסודי דרך חילול הקודש עובר לעתים תהליך התמתנות של התפרצות היצירתיות. נקודת מפתח שנייה מתמקדת בחשיפת המנגנונים והמוסדות החברתיים הספציפיים המאפשרים את תהליך המיסוד, כשאחד ממושגי המפתח בהם הוא ה'כריזמה של המשרה' (Amtcharisma). מושג המציין תהליך שבו מועברות כביכול הסגולות הכריזמטיות הבלתי רגילות מן האישיות המיוחדת או מן הקבוצה הבלתי-מובנה, המהפכנית, אל המציאות המוסדית הסדירה.

במיכאל שלי מתקיים הניתוק מדמותו של החלוץ והמהפכן הטרומ-מדינתי, המכונן 'יהודי חדש', אל עבר ארגון חברתי סדיר של מערכת מוסדית – באמצעות אימוץ קריטריונים של השכלה גבוהה שהוא מהצעדים החשובים והמרכזיים ברוטיניזציה של הכריזמה המתגבשת במדינת ישראל בשנות החמישים. העילית המהפכנית מתגבשת במהירות והחלטיות סביב האוניברסיטה העברית, ובכך מיוצגת הנטייה להבניית מרכז ממוסד באמצעות הכריזמה של המשרה. מוקד זה הופך לנסת המגדיר את עצם החברות במרכז תוך ייצור סדר של סמלים, אמונות וערכים השולטים בחברה. בכך נוצר המסד למנהיגות אינטלקטואלית ומוסרית המשלבת בין עֶצְמָה שלטונית וארגונית עם יסודות השפעה, שכנוע, עליונות תרבותית ומוסרית שהם תנאים הכרחיים, אם כי בלתי-מספיקים, שמעמד חברתי כלשהו ירכוש ויחזיק לעצמו הגמוניה.

על מנת להמחיש את השינוי הדרמטי בשיעור הסטודנטים באוניברסיטה העברית נציין כי בעשור שקדם להקמת המדינה נע מספר הסטודנטים באוניברסיטה העברית בין 500 ל-1000.¹¹ בשנת הלימודים 1940/1939 מספר הסטודנטים היה 1,041; ובשנת הלימודים 1946/1947 מספר הסטודנטים היה 1,027.¹² היישוב היהודי באותה תקופה עצמה גדל בעקביות בצורה מרשימה, ב-60% בקרוב. בין סוף שנות השלושים לקום המדינה: 1938 – 411,222;¹³ 1948 – 650,000. מסתבר כי האוניברסיטה העברית לא הייתה מוקד לנהירתו של הנוער העברי בתקופת טרום העצמאות, וככלל – אינה נענית לצורכי הגידול של 'המדינה שבדרך'.

11 מספר הסטודנטים בתוכניות מוסמך בשנים 1937/1938 ועד 1948/1949 : 1937/1938 – 500; 1938/1939 – 685; 1939/1940 – 820; 1940/1941 – 1041; 1941/1942 – 1053; 1942/1943 – 621; 1943/1944 – 479; 1944/1945 – 560; 1945/1946 – 610; 1946/1947 – 784; 1947/1948 – 1027; 1948/1949 – 871. המקורות לנתונים אלה הם: *The Hebrew University – Jerusalem – Its History and Development*, Third Edition (Revised) Jerusalem 1948, p. 91; נתונים שנאספו על ידי ד"ר אהרון בן-אבות לצורך מחקר על אוכלוסיית הסטודנטים באוניברסיטה העברית.

12 *The Hebrew University of Jerusalem*, 1960, pp. 212-213

13 Gertz Aron (ed.), *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, Jerusalem 1947, pp. 46-47

נתונים אלה עומדים בניגוד לשיעור הגידול השנתי הממוצע שהתקיים בעשור הראשון של מדינת ישראל במוסדות ההשכלה הגבוהה, ובעיקר בטכניון ובאוניברסיטה העברית, שהיה הגבוה ביותר (17.1%). גם בעשור שלאחר מכן, בשנות השישים, התקיים שיעור גידול שנתי ממוצע שהצביע על נהירה המונית לאוניברסיטאות (14.3%).¹⁴ כך יצא שבשנת הלימודים 1949/1948 מספר הסטודנטים באוניברסיטה העברית היה 957 ובשנת 1960/1959 צמח לכדי 6,277, כלומר, צמיחה של למעלה מ-655%. מספרם של כלל הסטודנטים בישראל בשנת הלימודים 1949-1948 היה 1,635 ובשנת 1960/1959 צמח לכדי 9,275, כלומר קצב גידול דומה לזה שהתקיים באוניברסיטה העברית – 567%. לגידול מרשים זה הייתה השפעה מקבילה על מספר מקבלי התארים שעלה מ-193 בשנת 1949/1948 לכדי 1,372 בשנת 1960/1959. מרביתו של הגידול נרשם באוניברסיטה העברית (מ-58 בתש"ח ל-707 בתש"ך) ובטכניון בחיפה (מ-135 בתש"ח ל-577 בתש"ך).¹⁵

במחקר שפורסם ב-1958 על היצע בעלי המקצועות החופשיים המקבלים את הכשרתם במוסדות ההשכלה הגבוהה של מערכת החינוך בישראל נקבע כי: 'רובם המכריע של הצעירים המצליחים לסיים את בית הספר התיכון [העיוני] פונים ללימודים גבוהים. מבין הנערים שסיימו בית ספר תיכון בשנים תש"י – תשי"ג המשיכו בלימודים כ-90 אחוז ומבין הנערות כ-80 אחוז'.¹⁶ 'מלאי' בוגרי בתי הספר העיוניים המובילים לכניסה לאוניברסיטה בסוף שנות החמישים חפף כמעט לחלוטין את 'דור-בארץ'. טענה זו חפפה גם את מסקנות ועדת דוד הורוביץ שבחנה את מצב ההשכלה הגבוהה בארץ בשנים 1956/1957 וקבעה כי: 'ציבור הסטודנטים באוניברסיטה ובטכניון בא כיון [כיום] ברובו הגדול מתוך שכבה דקה של בני הישוב הוותיק'.¹⁷

-
- 14 מקורות: משרד האוצר, הצעת תקציב לשנת הכספים 1996 ודברי הסבר: השכלה גבוהה, עמוד 30; משרד האוצר, הצעת תקציב לשנת הכספים 1997 ודברי הסבר: השכלה גבוהה, עמ' 20. הטבלה מצויה גם אצל סבירסקי שלמה וסבירסקי ברברה, 'השכלה גבוהה בישראל', מידע על שוויון, גיליון 8 (אוגוסט 1997), עמ' 4.
- 15 שנתון סטטיסטי לישראל 1971, מס' 22, ירושלים 1971, לוח כ/22 תלמידים ומקבלי תארים במוסדות האקדמיים, עמ' 563.
- 16 ויקטור הלמוט מיוזם, בשיתוף עם גיורא חנוך ורות קלינוב-מלול, היצע בעלי מקצועות חפשיים – מתוך מערכת החינוך בישראל, ירושלים מרץ 1958, עמ' 3.
- 17 דין וחשבון הוועדה לבחינת מצב ההשכלה הגבוהה בארץ (פרט לאוניברסיטה העברית, הטכניון בחיפה ומכון ויצמן למדע), הוגש לשר החינוך והתרבות, זלמן ארן, ב-27 בפברואר 1957. חברי הוועדה היו: מר דוד הורוביץ, נגיד בנק ישראל, יו"ר; ד"ר יוסף בורג, שר הדואר; פרץ נפתלי, שר בלי תיק; פנחס רוזן, שר המשפטים; ד"ר משה אבידור, המנהל הכללי, משרד החינוך והתרבות; רב אלוף (במיל.) יעקב דורי, מנהל הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל; פרופ' בנימין מזר, נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים. הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, חטיבת 4 תיק 7/ת, עמ' 16.

מסתבר כי עמוס עוז המתמקד סביב האוניברסיטה העברית מתאר במיכאל שלי חוויה שהיא לב לבה של ההתארגנות המוסדית של 'דור-בארץ'. מרכזיות המעבר למסלול האקדמי נגזרת מהיותו מוחלט ובלתי ניתן להעמדה על שום דבר זולתו, כלומר, כל מי ששווה 'משהו', או רוצה להיות 'משהו', מכיר בעובדה זו וחייב לפנות למסלול של לימודים באוניברסיטה העברית, או, כעבור שנים, לאוניברסיטאות החדשות באזור תל-אביב. השליחות החלוצית, הפלמ"ח והשירות הצבאי, מתוארים כ'זמן אבוד' וכ'פגיעה' בהגשמה האישית. המשורר חיים גורי מספר על מסע התגלגלותו לאוניברסיטה העברית בשנות החמישים:

הייתי איש פלמ"ח, הייתי קצין צה"ל, לאחר שמונה שנות שרות. בקיץ שנת 1941 סיימתי את לימודי בבית הספר החקלאי 'כדורי' ליד הר תבור. זכיתי בתעודת גמר, בדיפלומה מנדטורית של 'חקלאי משכיל'. אך זו לא הייתה תעודת בגרות האמורה לאפשר לי לאחר שנים להתקבל לאוניברסיטה [...] בידי אותה 'דיפלומה' בריטית, הנ"ל, ואני רציתי ללמוד. הייתי חייב לעשות זאת. אז כבר ידעתי עד כמה אינני יודע [...] למדתי יומם ולילה. הייתי חייב לעמוד בכל התנאים שנקבעו כדי שאחשב לתלמיד מן המניין. התאמצתי עד קצה גבול האפשר להחזיר את הזמן האבוד, להשיב את הגולה.¹⁸

השבת הגולה בתוך המסגרת האקדמית הייתה למרות מודעות לקיומן של מגמות ביקורתיות מצד הפרופסורים 'הקולטים' ביחס לאופי האינטלקטואלי הירוד ולסגנון החיים של התלמידים הרבים שנהרו לאוניברסיטה העברית. [חיים גורי:] 'פעם נשאתי דברים, לבוש חאקי, בחצר טרה סנטה. סופר לי שמורי הדגול, פרופסור רות,¹⁹ שעבר בסמוך, פלט למשמע דברי – לאלה ישנם רק שני מושגים בפילוסופיה – "ברן" ו"טרקטור".²⁰

למרות מגמות ביקורתיות ומתיחויות אלה הפכו האוניברסיטה ועקרונותיה למוקד כריזמטי בולט, בעל היבט של קדושה, תחליף ברור לדת הרשמית, הטרומ-מדינתית,

18 חיים גורי, 'טרה סנטה', תואר, ביטאון בוגרי האוניברסיטה העברית, מאי 1998, עמ' 20.

19 נקודה זו מעניינת במיוחד לאור העובדה כי פרופ' חיים יהודה רות, כשכיהן כרקטור האוניברסיטה העברית בשנים תש"א – תש"ג דחף נמרצות לקידום רעיון לימודי היסוד והב.א. ובכך להרחיב את קשריה של האוניברסיטה עם היישוב והדור החדש שקם בה גם אם הדבר יוביל לירידה ברמת הלימודים. 'ולפעמים אני שואל את עצמי כך: שמא הדרך הנכונה היא להוריד את גובה הלימודים שלנו, להנמיך את דרישות בחינות הגמר ולתת תואר אחרי לימודי שלוש שנים בלבד – והלימודים למודים כלליים: וכך להוציא בני עשרים בעלי תרבות כללית, הבקיאים בלשון האם, היודעים את תרבות עמם, והמכירים את יסודות המדעים [...] ותלמידים אלה יהיו אוניברסיטת האוניברסיטה, אוניברסיטה ממש'. רות חיים יהודה, למוד גבוה ותנוך הדור, תל-אביב תש"ד, עמ' 25.

20 גורי, 'טרה סנטה', תואר, מאי 1998, עמ' 20.

שקידשה את העבודה בחקלאות, התיישבות בקיבוץ, אורח חיים סוציאליסטי, בקיצור את החלוציות. הסדר הסמלי הנוצר כתולדה מההצטופפות סביב האוניברסיטה מודרך על-ידי השאיפה ליטול חלק בעיצוב האספקטים המרכזיים של כל אחד מן התחומים המוסדיים היסודיים הקשורים למהות הסדר התרבותי או החברתי של החברה הישראלית.

המאמץ של קבוצת 'דור-בארץ', לרכישת התואר האקדמי הנכסף, בה שותף גיבור הספר, מיכאל גונן, מגובה על ידי אביו, דודותיו ואשתו, מונע בעיקרו מהכוונה להשגת יוקרה חברתית, כבוד המוענק על ידי בני אדם לזולתם. בישראל של שנות החמישים נתפס כבוד זה כמנותק לכאורה מהיבטים של השגת יתרונות כלכליים או פוליטיים. אולם, למעורבים, לאותם 'אחרים משמעותיים', העסוקים בעידודו של מיכאל גונן, ברור שהשגתו של כבוד זה, האמור להיגזר מהתעודות האקדמיות, תשפיע על מידת קירבתו לתחומים המהווים את מוקדיה המוסדיים של הכריזמה בחברה הישראלית. הפיקוח על מידת ההשתתפות באוניברסיטה, יוצר אספקט מכריע של סלקציה בנגישות למשאבים נדירים ומכאן לריבוד. תעודות ההשכלה הגבוהה אמורות להיות את מטבע-החליפין המרכזי שבאמצעותו אפשר להשיג מטרות אחרות, כמו כסף וכוח, מעגלי הכרויות פורמליות ובלתי פורמליות שסייעו לביסוס טיעונים להדרה (exclusion) ולגיבושו של מעמד בינוני חדש.

ב. המתח בין הסטודנט לקיבוצניק

ברומן מיכאל שלי נחשפת הטענה כי בשנות החמישים הפכה האוניברסיטה למוקד השראה רעיוני שהצליח להיאבק ולהדיר ממרכזיותו את אתוס החלוציות שרווח בתקופת טרום-העצמאות שבמרכזו עמדה עבודת הכפיים, במיוחד בחקלאות, שנתפסה עבור היהודי הצינוני כאמצעי משקם שיאפשר לו לשנות את מהותו – להפוך מאיש העיר המנוכר והתלוש לאדם יצרני הקשור לאדמתו, אל הטבע, אל הכוחות הבראשיתיים. בתהליך זה אמורה הייתה להיות טבועה מהפכה מוסרית עמוקה שתיצור קולקטיב יהודי הנוטש לחלוטין את דרכי העבר.

בין מאפייניה של דמות הצבר נטען כי הלימודים הגבוהים באוניברסיטה העברית נתפסו על-ידי 'דור-בארץ' בתקופת טרום-העצמאות כ'עשייה לביתך' ו'קריירה', וכעיסוק הבא על חשבון התרומה הדחופה לקולקטיב, ל'שליחות'. במהלך שנות החמישים, קובע עוז אלמוג, בהמשך לקביעותיו של ש"נ אייזנשטדט,²¹ כי נוצרה מתיחות הולכת וגוברת בין האידאולוגיה המהפכנית, החלוצית, לבין דפוס החיים שהתגבש בעשור הראשון:

21 שמואל נח אייזנשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשל"ג.

פער זה בין האידיאולוגיה למציאות הלך והתרחב בשנות החמישים, כאשר חלפה תקופת החירום ונפתחו עוד אפשרויות תעסוקה ולימודים, והוא בא לידי ביטוי בצד המילים 'קריירה' לעומת שליחות [...]. למעשה, מרבית הצברים לא עשו את חייהם קודש אך ורק לעיסוק החקלאי או הביטחוני, רובם לא הפסיקו את לימודי התיכון ורבים אף פנו – לאחר תקופת בוסר חלוצית בקיבוץ או בצבא – ללימודים גבוהים ולקריירה אזרחית והשתלבו בבורגנות הישראלית העירונית (בתחומי המדע, האמנות, המנהל, השירותים והתעשייה).²²

תקופת הרומן חופפת לחלוטין את לימודיו של מיכאל גונן מהתואר הראשון המתחיל מיד לאחר פתיחת האוניברסיטה שסגרה את שעריה במשך שנת הלימודים 1948-1949,²³ ועד קרוב לסיימה של עבודת הדוקטורט באביב שנת 1959.²⁴ תקופה זו חופפת לעשור הראשון להקמתה של מדינת ישראל. במהלכה עברה האוניברסיטה שינויים מהירים, שעיצבו מוסד אקדמי חדש, שכמעט לא ניתן להכירו ביחס לתקופת טרום המדינה. מיכאל גונן, בדומה לסופר, עמוס עוז, שהוא בוגר האוניברסיטה העברית בירושלים בספרות ובפילוסופיה, כמצוין בדש הספר, נטל חלק בתהליך הנהירה של בני 'דור בארץ' לאוניברסיטה. היבט אישי למגמה זו ניתן בזיכרונותיו של דן הורוביץ, מבכירי הסוציולוגים בישראל:

כמי שהיה סטודנט בירושלים במחצית הראשונה של שנות החמישים, אני זוכר היטב את נהירת הסטודנטים משוחררי צה"ל לאוניברסיטה העברית. בירושלים המחולקת, המסוגרת והקודרת הופיעו מאות רבות של פנים חדשות: בני השנתונים שהגיעו לגיל בגרות בשנים הסוערות של מלחמת-העולם השנייה, 'המאבק' ומלחמת תש"ח גדשו את האולמות, חדרי הלימוד והמעבדות – בטרם סנטה, ברטיסבון ובמבנים לא ייעודיים אחרים. ביניהם מי כמעט כל מי שהיו עתידים לאייש את עמדות העילית במרבית תחומי החיים בישראל.²⁵

היה זה הדור הצעיר שלאחר המלחמה הקשה והעקובה מדם החל במסע ליצירתה של קבוצה חברתית מובחנת חדשה – מעמד בינוני חדש, המשרת בעיקר במנגנוני

22 אלמוג, הצבר – דיוקן, עמ' 233.

23 הלימודים על הר הצופים הופסקו סופית בעקבות רצח 76 איש שהיו בשיירת האוטובוסים, מתוכם שבעה-עשר עובדים מדעיים וטכניים ופקידות וסטודנטים, בשכונת שייך ג'ראח ב-13 באפריל 1948. שנת הלימודים תש"ט נפתחה באיחור רב, ב-22 באפריל 1949.

24 עוז, מיכאל שלי, עמ' 188.

25 הורוביץ, תכלת ואבק, עמ' 111.

המדינה הבכירים, במקצועות פרופסיונאליים ובאקדמיה. נטייה זו של קבוצת 'דור-בארץ' לא התקיימה בתקופה הקודמת והיא החלה את צעדיה הראשונים שלובה באוניברסיטה הפזורה ברחבי ירושלים. ולא מקרה הוא שעוד בראשית הרומן נפגשים לראשונה על מדרגות הכניסה לבניין טרה סנטה מיכאל, הסטודנט לגיאולוגיה עם חנה, הסטודנטית לספרות עברית. האוניברסיטה המשמשת למקום הגות מחקר והוראה הופכת למקום מפגש וחזוור בו חברי הקבוצה יוצרים את רשת קשריהם החברתיים האינטימיים.

אחת מהנקודות החשובות של הרומן מיכאל שלי היא שמתקיימת בו אבחנה מדויקת ביחס לדמותו של 'דור-בארץ' המבצע תפנית דרמטית בעקרונות שרווחו עד אז, זונח את האתוסים המהפכניים, ומעמיד במקומם חדשים כחלק מתהליך מיסודה של המהפכה הציונית. עקרונות אלו מתמקדים בהשכלה פורמלית, תעודות ותארים אקדמיים שהיו לקרן-האור של קבוצות אפרוריות של בני סוחרים קטנים ופקידים זוטרים שנדחקו לשוליים בתקופה המנדטורית ושדרשו בשנות החמישים, באמצעות קבלתן של התעודות האקדמיות, להפוך למעמד חדש ודומיננטי. מיכאל אמר: 'אני הייתי תקות המשפחה. גם עכשיו אני תקות המשפחה. אבא, ארבע אחיותיו של אבא, כולם מהמרים עלי כאילו הייתי סוס שלהם וכאילו ההשכלה האוניברסיטאית היא מסלול של מירוצים'.²⁶

עקרונות מסדרים אלו הגלומים באוניברסיטה הם חדשים, לפחות בעצמתם, בחברה היהודית בארץ-ישראל, וכחלק מביסוס הלגיטימציה שלהם, הם מבקשים להעמיד עצמם כחוזרים בזמן ומתקשרים לעבר הטרומ-מהפכני, של למדנות והצלחה מדעית, עבר גלותי שקדם לציונות הסוציאליסטית-חלוצית שניסתה בכל כוחותיה להתנתק ממנו.

הקשר ההדוק, האינטימי, כמעט דתי, לאוניברסיטה העברית ולקריירה האקדמית פרופסיונאלית בא לביטוי במיקום התאחדותם הטקסטית הפורמאלית של בני הזוג הצעירים. מסיבת חתונתם של מיכאל וחנה מתקיימת באחד מאולמות ההרצאה שבבניין ראטיסבון שהיה חלק מהאוניברסיטה לאחר שנותקה מקמפוס הר הצופים בעטייה של מלחמת העצמאות. המשתתפים בטקס החתונה, הנותנים להתקשרות האישית את הגושפנקא הציבורית הם אנשי אקדמיה:

בערב נערכה מסיבת-ידידים באחד מאולמי-ההרצאות שבבניין ראטיסבון. רוב מחלקות האוניברסיטה שכנו לפני עשר שנים, בשנת חתונתנו, באגפים של מנזרים נוצריים. הבניינים שעל הר-הצופים נותקו מן העיר בעקבות המלחמה. ירושלמים ותיקים עדיין האמינו כי זהו

ניתוק זמני [...] היו כשלושים או ארבעים סטודנטים. רובם היו גיאולוגים ואחדים מהם היו תלמידי השנה הראשונה בחוג לספרות עברית.²⁷

מיכאל גונן, שקודם נקרא מיכאל גאנץ, מגלם, ברומן הנושא את שמו, את הישראליות החדשה שלאחר מלחמת העצמאות מחויבת לאתוס הציוני ולמדינה בכל נימי נפשה. בילדותו, כשאביו חלה במחלה קשה וחיייו עמדו מנגד, נודר מיכאל נדרים מול תמונתו של הרצל שהייתה ניצבת בחדר הגדול בביתם.²⁸ בנוסף, אביו, יחזקאל, האלמן המגדל לבדו את בנו יחידו עֶבְרַת את שם משפחתם בעצם יום הכרזת העצמאות של המדינה – התחלה חדשה במישור הלאומי והאישי הקושרות עצמן זו בזו.²⁹ מיכאל גדל בעיר חולון שהינה פרבר של העיר הגדולה, תל-אביב. משפחתו איננה יוצאת חלציה של העילית החלוצית. הם אינם מתגוררים בקיבוץ או במושב, צורות החיים המהפכניות, או לחליפין בשכונת רחביה בירושלים, מקום מגוריהם של המלומדים מהאוניברסיטה. בחייהם הם חלק אינטגרלי מההמון העירוני, מטושטש הפנים, רוב רובה של האוכלוסייה היהודית, שהתגורר בערים הגדולות, שמרביתן הוקמו זה מקרוב, שהן נטולות היסטוריה ושורשיות – 'עיר חדשה', אמר יחזקאל גונן על עירו חולון, 'לא חידשה כקדם ימיה, כי אם צמחה מן החולות והנה היא נאה ונקיה. ואני הזוכר את ימיה הראשונים שמח בה יום-יום אף-על-פי שאין בה, כמובן, גם קורטוב ממה שאפשר למצוא בירושלים עירכם'.³⁰

עירוניות אפרורית דומה מאחדת את הקבוצה החברתית ממנה הגיעו שני הגיבורים המרכזיים. הוריהם של מיכאל וחנה משתייכים למעמד הנמוך נטול היוקרה, פקידותי או העוסק במסחר זעיר, 'גלותי' משהו. יחזקאל הוא פקיד עירוני זוטור במחלקת המים של עיריית חולון. בשעותיו הפנויות הוא מסייע בהתנדבות למפלגת העמלים (כנראה מפא"י) בחולון. התגייסותו למפלגה, בדומה לעבודתו אינה בדרגה ביורוקרטית בכירה, היא של אדם עלוב ושולי: 'מנהל? גורר ספסלים מדביק פתקים משכפל כרוזים ואוסף את בדלי-הסגריות לאחר הישיבות'.³¹ אביה של חנה הוא סוחר קטן, בעל בית מסחר לרדיו ולמכשירי-חשמל, ברחוב יפו, העוסק במכירות ובתיקונים קלים. הוא מזכיר את הדימויים הנפוצים של היהודי הגלותי, הרכרוכי, חסר עמוד שדרה:

הוא היה סוחר רע. אני זוכרת אותו כך: עומד ומדיח כלים כשהוא חגור בסינר אמי. מסיר אבק במטלית. חובט כיסויי-מיטה. מומחה לחביתות

27 שם, עמ' 37.

28 שם, עמ' 112.

29 שם, עמ' 23.

30 שם, עמ' 103-104.

31 שם, עמ' 10.

כפולות. מברך בפזור-דעת על נרות-החנוכה. מחשיב את דעתו של כל חדל-אישים. חייב למצוא חן. כאילו כל אדם בא לשפוט אותו והוא, יגע, אנוס תמיד להצטיין במבחן שאין לו סוף ואין בו הפסקה, כדי לכפר על איזה פגם נעלה.³²

בשנות החמישים, כשמיכאל מגיע לאוניברסיטה העברית הוא ניצב בין שתי אידאות סותרות, שתי אסכולות שונות של תפיסת בניין הלאום היהודי המצויות במאבק אידאולוגי חריף: מצד אחד, מיכאל מתחנך להפוך לילד יהודי לאומי וסוציאליסטי: 'סיפורים על ילדי חשמונאים ילדי עיירה ילדי מעפילים וילדי קיבוצים, אגדות על הילדים הרעבים בארץ הודו, על ילדי מהפכת אוקטובר ברוסיה. "הלב" מאת ד'אמיסיס. ילדים נפצעים אך מצילים את העיר. ילדים מתחלקים בפרוסתם האחרונה. ילדים מנוצלים ונאבקים'.³³

זו התגלמות התפיסה הסוציאליסטית שירותית המדגישה את השוויוניות האופטימלית בכל הנוגע לנגישות למשאבים, לשירותים, ולשימוש בהם – מדובר בזכות שווה לתעסוקה, לשיכון, לחינוך ולשאר השירותים הציבוריים. שאיפה לכונן 'חברת עובדים', דהיינו משק סוציאליסטי-קומונלי וקואופרטיבי בכפר ובעיר, המבוסס על עבודה עברית והממומן על ידי הון לאומי-ציבורי. בסקטור החקלאי ייצג הקיבוץ את השיתוף המרבי בייצור ובצריכה כאחד. הצלחתה של תפיסה זו הוגדרה כנשענת על מידת התרומה של הפרט לקולקטיב, כלומר, אימוץ העיקרון של הפרדה בין עקרונות החלוקה לבין עקרונות התרומה. אסכולה זו הדגישה את היתרון בראיית מעמדו ותפקידו המרכזי של מעמד החקלאי, הקשור לאדמתו, בתהליך ההגשמה הציונית.

מצד שני, הדוחפים את מיכאל לאוניברסיטה, במיוחד אביו ודודותיו, מבקשים למתן את הקונפליקט ולהציג בפניו את האוניברסיטה כחלק אינטגרלי מהחלוציות הלאומית הסוציאליסטית, ובכך לצמצם את הסתירה וההתלבטות שעולה מההיבט של מרוץ אישי אחר קריירה, השגת הטבות אישיות וכן זיקה קוסמופוליטית בעצם ההצטרפות לאוניברסיטה. לטענתם, האוניברסיטה היא חלק מהעלילת המשרתת התורמת לתקומת הלאום לא פחות מהדרך שמציעים הסוציאליסטים: 'מצד אחד, היו ארבע הדודות אחריותו של אבא: ילד חייב להיות נקי וחרוץ, ללמוד ולהתקדם בחיים. רופא צעיר מועיל למולדת וגם זוכה לכבוד גדול. עורך-דין צעיר טוען באומץ באזני השופטים הבריטיים ומתפרסם בכל העתונים'.³⁴

בפועל, הדודות פוסלות באורח מוחלט את הגישה הסוציאליסטית השירותית, ובראש ובראשונה את התפיסה השוויונית של חלוקת המשאבים. הקריירה האקדמית

32 ש.ש. עמ' 23.

33 ש.ש.

34 ש.ש.

נועדה בראש ובראשונה לנכס לעצמה יתרוונות האמורים לבוא לביטוי כלכלי ברור. הדודות אומרות: 'כשיהיה מיכאל פרופיסור תוכלו להחזיר לנו את הכסף, חה-חה'.³⁵ הכספים המועברים על-ידי הדודות למיכאל נועדו לשאת רווחים אישיים, שיישאר בתא המשפחתי. בגישת הדודות מתקיימות התנגדות לפיחות ביוקרתם של בני המעמד הבינוני בתקופת טרום העצמאות שאינם שותפים לתפיסת העולם המגולמת בקיבוץ. הן מבקשות להציב תפיסה שונה בעיקרה של היוקרה החברתית של משלחי-יד. תפיסה שתפסול את הצורך במדרג של משלחי-יד על-פי יוקרה הניזונה מהדגשת עבודת הכפיים החקלאית כביטוי לחלוציות ותציב אחרת תחתיה, זו של חברת ההסמכה והתעודות האקדמיות.

התרבות הנגדית, זו של החלוציות והתיישבות בספר, ההגנה וההקרבה האישית למען הלאום, מוצגת במהלך הרומן על-ידי דמויות רבות בביקורתיות ובדחייה הגולשת לעתים לסלידה עמוקה ואף רתיעה ממגע גופני עם חברי קבוצה זו שחודרניותה הגסה והיהירה עלולה לחלל את כבודו של האדם. לשיא מגיעים הדברים ביחס לחנה גונן, הנתפסת כדמות בעלת יצרים עזים. אולם, כשהדברים מגיעים לאנשי העילית מהפלמ"ח היא מציגה תמונה הפוכה לחלוטין: [חנה:]: 'באותה תקופה עדיין סלדתי מדמויות הגברים הקשים שהעריצו חברותי בשנים ההן: אנשי-פלמ"ח דוביים הנופלים עליך באשד שופע של טוב לב מהתל. טרקטוריסטים עבי-זרועות הבאים מאובקים מן הנגב כמו פורעים הלוכדים עיר ועטים על שלל הנשים'.³⁶

חיבתה של חנה למיכאל נגזרת מההתנגשות בין שתי התרבויות הסותרות כשהיא קובעת יתרון מובהק למבוכתו של מיכאל אל מול בהירות הדרך השחצנית של אנשי הפלמ"ח; עדיפות לבית הקפה 'עטרה' אליו נכנסים מלומדים מפורסמים בלוויית נשותיהם מול ערבות הנגב המאובקות; ועדיפות לחורפיות הירושלמית הנוטה לחשכה ולקודרנות אל מול הקיץ המאיר של אנשי הפלמ"ח הצוהלים לניצחונם הצבאי ההופך לפתע לתפל. חנה, הדמות הנשית המרכזית, זו האמורה לכאורה להפוך לחלק משלל הניצחון במלחמה, בוחרת בדרך אחרת, ומעדיפה לפתח את הקשר האינטימי עם דמות המצהירה על ריחוקה מתרבות הפלמ"ח. מיד עם היכרותו עם חנה, מיכאל מודיעה כי אינו משתייך לקבוצה ששרו לה שירים וטוטה את סיפורי גבורתה ובדיותיה סביב למדורה הבווערת – [מיכאל:]: 'לא הייתי בשורות הפלמ"ח. הייתי בחיל-הקשר. הייתי אלחוטאי בחטיבת כרמלי'.³⁷

כאשר בני הזוג מבקרים לראשונה את אחיה של חנה, עמנואל (שבשמו קיימת אירוניה ביחס לקבוצה המהפכנית) בקיבוצו הוא מופיע כדמות המגשימה הלכה

35 שם, עמ' 29.

36 שם, עמ' 10-11.

37 שם, עמ' 9.

למעשה את הציונות החלוצית הסוציאליסטית ומקדם בברכה מתנשאת את פניו של מיכאל: 'בחיבוק-דוכים ובטפיחות-שכם כבודת [...] בפלמ"ח היית? לא? מעלש. לא נורא גם בחוץ עשו דברים די חשובים'.³⁸ עמנואל מציע לבני הזוג 'ספק בכובד ראש' להצטרף מיד לחיי הקיבוץ, ולמיכאל שאינו נראה בעיניו כ'אריה טורף' הוא מציע להשתלב בענף הלול או בהנהלת חשבונות תוך שהוא מסכם את דעתו המלגלגת על ירושלים – 'מפגרת, מפגרת ירושלים שלכם'.³⁹

החלוציות הקיבוצית מוצגת במהלך הרומן גם תוך כדי שנאה עמוקה הבאה לביטוי בהתפרצויות זעם ולגלגנות המבקשות לדחוק תרבות שוקעת זו, שהעמידה את עבודת הכפיים במרכזה, אל קרן זווית של ההיסטוריה, אל מחסן השכחה הקולקטיבי. דודותיו של מיכאל, ובראשן הדודה ז'ניה, אחת הדמויות המרכזיות הבודדות ששומרות על שם גלותי, חשות כי ניתן האות לחגיגות הניצחון השלם כאשר המובסים מפנימים את הכישלון ומתחילים לאמץ את דרכו של המנצח ולפסוע בדרכו. האות ניתן לקראת סוף שנות החמישים כשהדוקטורט של מיכאל קרב לקו הסיום, וברורה הצלחתו:

הדודה לאה פתחה ואמרה על דעת כל המסובים כי מיכאל לא הכזיב את תקוות המשפחה. חייבת את, חנה, להתמלא גאווה למראה הצלחתו. עדיין זוכרת לאה כיצד לעגו חבריו של מיכאל למיכאל לאחר מלחמת-העצמאות, מפני שלא השתטה ללכת עמיהם לאיזה קיבוץ בנגב אלא השכיל לפנות לירושלים ללמוד באוניברסיטה ולשרת את העם והמדינה בשכלו ובכשרונותיו ולא בשריריו, כאיזו בהמת-עבודה. עכשיו, כשמיכאל שלנו קרוב להיות דוקטור, באים חבריו שלעגו לו ומבקשים ממנו שיעזור להם בצעדיהם הראשונים באוניברסיטה. את מיטב שנותיהם ביזבוזו הטיפשים, אותו קיבוץ בנגב כבר נמאס עליהם, ומיכאל שלנו שהיה פיקח מלכתחילה חפשי עכשו לשכור לו חברים שחצנים אלה על מנת שיסחבו את רהיטיו מן הדירה הישנה אל הדירה החדשה אשר בודאי תושג בקרוב. כשאמרה הדודה לאה את המלים "קיבוץ בנגב" נעוו פניה גם הנגב יצא מפיה כאילו הוא נגף. המשפט האחרון סחף את כל ארבע הדודות לפורקן של צחוק צוהל.⁴⁰

ככל שהרומן מתקרב לסיומו מסתבר כי הניצחון האידאולוגי, המקבל פנים גסות של השפלת המנוצח, הוא בולט וסוחף. הדודות מלאות בעצמן וחשות כי מיכאל מילא את תקוותן. גם חנה, המתלבטת באהבתה למיכאל בראשית הדרך – [חנה: 'איזה איש

38 שם, עמ' 30.

39 שם.

40 שם, עמ' 104.

פגשתי ברוב חכמתי. בחור חרוץ, אחראי, ישר ונקי: כמה שומם',⁴¹ חשה ביטחון וגאווה בשלהי שנות החמישים בדרך שהלכה בה, ביטחון זה מתבטא בשימת מבטחה בבעלה, במדינה ובתכניותיה העתידות להתגשם וחלק חשוב מהביטחון הזה הוא תולדה מכך שיש לו המשך ישיר לבנה:

כל הדרך שוחחו מיכאל ובנו על קרבות מלחמת-העצמאות ועל תכניות-המים הגדולות שהמדינה מתכוונת להוציאן לפועל. אני השתמשתי בחיוך היפה ביותר שהיה לי. בטחתי מאוד במדינה, שאכן תצליח להגשים את כל תכניות-המים הגדולות עד תומן [...] לפתע ידעתי מבעד לגלי האור הכחול כי בני יגדל ויהיה גבר מוצק ויפה. מדי-הקצונה יהיו מהודקים בחזקה אל גופו. על זרועותיו תצמח פלומת שער צהבהב. אני אישען על זרועו ברחוב ואם גאה יותר ממני לא תהיה בכל ירושלים.⁴²

מטוטלת המתחים הסותרים בין חלוציות ושליחות לאתוס דומיננטי חדש של קריירה אישית באה לביטוי אצל מיכאל גם בתחום התמחותו האקדמי, תחום השומר על קשר בלתי-אמצעי לאדמת הארץ – גאולוגיה, או ליתר דיוק – גאו-מורפולוגיה – ש'היא תחום-המפגש שבין הגאולוגיה לבין הגאוגרפיה. היא דנה בתהליכים המעצבים את צורות-הנוף על-פני כדור-הארץ'.⁴³ מאמרו הראשון של מיכאל שהתפרסם בעיתון מדעי וכן עבודת הדוקטורט שלו דנים בתהליכי הסחיפה בערוצי מדבר פארן. הנגב הצחיח והשומם, פיסת אדמה גדולה ומדברית שבן-גוריון בשנות החמישים ניסה באמצעותה להלהיב ולהקים דור חדש של חלוצים במדינת ישראל והיא שעמדה בלב מחקרו של מיכאל, כמו מנסה לענות במחקרו על קריאתו של 'הזקן'. קריאתו של בן-גוריון נותרת כהד המצלצל, נחלש ונעלם. יסוד טרגי של מנהיג הקורא לתומכיו ונותר לבד בצריפו בשדה בוקר, וממשיכי דרכו מתגוררים בשכונותיה הצפוניות של תל-אביב. בעוד שמכאל גונן מצליח באמצעות מחקריו על הנגב להתקדם במישור האקדמי בכדי לסייע ולהפוך את הנגב למקום פורח בו יתאפשר לשמור את המים ולהקים יישובים חדשים: [חנה:] 'למדתי לדעת שמכאל וחבריו אינם עוסקים בניסוח בלבד כי אם מחפשים גם אוצרות חבויים בבטן האדמה: מקורות-מים, מצבורי-דלק, מלחים, מינרלים, חמרי בנין ותעשייה, ואף אבנים יקרות שמהן עושים תכשיטי-נשים'.⁴⁴ מיכאל מאמץ משהו משני העולמות – גם קשר לארץ ולאדמה בעבודתו וגם מסלול אקדמי באוניברסיטה. למרות שביקש לעצמו את מדעי הטבע תמיד נדמה היה לבריות שגאולוגיה הייתה בחירה

41 שם, עמ' 25.

42 שם, עמ' 191.

43 שם, עמ' 94.

44 שם, עמ' 96.

מפתיעה לגביו. נדמה היה להם כי מיכאל הוא סטודנט של מדעי הרוח.⁴⁵ וכשחנה מגיעה לבקרו בהרצאה שהוא נושא בפני סטודנטים אומר הוא לה כי – 'צר היה לו על שאיננו מורה לספרות או לשירה. בכל לבו היה רוצה לגרום לי התלהבות ולא ליגע אותי בעניינים יבשים'.⁴⁶

הגאולוגיה מהווה חלק מאתוס הטכנוקרטי-בירוקראטי חדש של שירות המדינה וחיוקה, החיפוש אחר מחצבים ומקורות מים, עומד כמעין השלמה לארכיאולוגיה, שגם בה המרכיב של חיפוש הממצאים באדמה מתקיים בעצמה רבה. מיכאל אינו מתמחה בחיפוש הזהות היהודית שהתקיימה בארץ ישראל לפני דורות. הוא נקשר לארץ בקשר אינסטרומנטלי, האמור לתרום לביסוסה המטריאלי. הגאולוגיה אינה עומדת בסתירה לקשר הדוק עם האדמה ובכך מציעה דרך לפתור מצוקה קיומית, שהרי מיכאל לא הפך לעובד אדמה, כפי שגרס האתוס החלוצי. מיכאל הפך למשרת האומה הישראלית החדשה באמצעות הקדמה, המדע והמודרניות, מגע אינטנסיבי עם האדמה במעבדה בחיפוש אחר רווחתה של האומה החדשה.

שני יסודות עומדים לזכותו של מיכאל – חריצותו והגינוותו – והם מסייעים לו בדרכו האקדמית: 'היו גם לילות שבהם כלל לא פשט מיכאל את בגדיו, עד אור הבוקר ישב אל שולחנו ושינן את שיעוריו [...] אם בכה התינוק בלילה היה מיכאל בעלי אוסף אותו מתוך העריסה, מטייל עמו לרוח החדר הלך ושוב מן החלון עד הדלת ומשנן באוזניו דברים אשר מיכאל חייב היה ללמדם על-פה'.⁴⁷ מחויבותו למחקר ולקריירה האקדמית היא מוחלטת כאשר גם מוריו באקדמיה הסובבים אותו חשים בה ומתגמלים אותו בעבודה. בסיום שנה אוניברסיטאית במהלך התואר השני – 'מיכאל זכה בסטיפנדיה מדרגה שניה, אות הוקרה ועידוד על שקדנותו. בשיחה פרטית דיבר עמו הפרופסור שלו דברים נכבדים: צעיר חרוץ ויציב לא ילך לאיבוד, סופו שיהיה אסיסטנט'.⁴⁸ לקראת סוף כתיבת הדוקטורט מסתברת למיכאל בשורה רעה. כאשר בכתב-עת מדעי הופרכו הנחות שהיו יסוד מחקרו בנימוקים מזהירים. כשחנה מעודדת אותו לעמוד מול הפרופסור הבריטי מקיימברידג' ולא להיכנע, מיכאל משיב לה: 'אינני יכול', בקול מבויש. 'אי-אפשר. הוא צודק. שוכנעתי'.⁴⁹ וכשמסתיים הדוקטורט אין הוא מוגדר כעבודה פורצת דרך, חדשנית, שנעשתה על ידי עליו – 'זו היתה עבודה מבוססת [...] עבודתו נכתבה מתוך אחריות פנימית'.⁵⁰ רכישת התעודה האקדמית מתוארת כתהליך סזיפי ממושך של הכשרה קשה, השקעה ואינטגרטי. בן המעמד

45 שם, עמ' 32.

46 שם, עמ' 98.

47 שם, עמ' 62.

48 שם, עמ' 67.

49 שם, עמ' 184.

50 שם, עמ' 188.

הבינוני החדש איננו דמותו של הגאון פורץ הדרכים במדע, אלא דמות שבקשיים לא מועטים מצליחה להגיע לקו הסיום האקדמי, הפותח לפניו אפשרויות של שחרור כוחות הייצור והגברתם, לצד התועלת הצפויה לאדם וללאום.

ג. על הדוחפים לאימוץ המסלול האוניברסיטאי

ההשכלה האוניברסיטאית כאידאל בפני עצמו המשולב במרוץ להשגת תעודותיה ולכינון גבולותיו של המעמד הבינוני, הם משאת נפש ודחף המניע חלק ניכר מהדמויות ברומן. היא זוכה לתמיכתם המוחלטת של שלושה כוחות: שניים מהם נוכחים בצורה משמעותית ושלישי כמו נסתר, אולם השפעתו ניכרת בעיצוב דרכה של משפחת גונן. כוחות אלה הם האבות של מיכאל וחנה הדוחפים לרכישת השכלה אקדמית כחלק מתפיסה מסורתית של היהודי המלומד; הדודות, ובראשן הדודה ז'ניה, הרואות בהשכלה האקדמית מכשיר למוביליות חברתית וכלכלית של המעמד הבינוני לצורך גיבוש שליטתו; ולבסוף, נציגי מנגנון המדינה הרואים בבוגרי המסלול האקדמי קבוצה שיש להם עמה אינטרס משותף. כלומר, המדינה תומכת במלוא כוחה בהפיכתן של ההסמכות ההשכלתיות ל'מטבע תרבותי עובר לסוחר' בשוק העבודה, מכיוון ש'מטבע תרבותי' זה נושא את תדמית השוויון החברתי הניטרלי ובו-בזמן מכוון לקיבוע ושימור האינטרסים של בני המעמד הבינוני החדש.

חשיבות הגורמים הדוחפים לאימוץ המסלול האקדמי היא בכך שהם מהווים את בסיס התמיכה, האידאולוגי והכלכלי, המאפשר את כינונה של מערכת של השכלה גבוהה המשרתת בעיקר קבוצה סלקטיבית ואליטיסטית של האוכלוסייה הוותיקה. האחדות הנרקמת בין כוחות אלה, למרות מקורותיהם המגוונים ואף הסותרים, היא זו המאפשרת את הפצתו והשלטתו של תהליך כלל-תרבותי הנשען על קונצנזוס החורג מעבר לאינטרסים הצרים של קבוצות סטטוס פרופסיונאליות.

התואר האקדמי כהמשך למסורת הלמדנית היהודית

בקבוצה הראשונה מדובר באבות של חנה ומיכאל, אנשים המתוארים כמאוכזבים ממהלך חייהם האישי ומבקשים לראות במיכאל כמחדש ומשמר את הזיקה לעבר יהודי למדני מפואר. על פי מסורת זו מופיע היהודי כחוקר ולמדן שבין הספרים מוצא את תמצית קיומו באמצעות שליטתו על הידע. שליטה שהוכרה על ידי הסביבה החברתית וקיבלה תמיכה ויוקרה עצומה. אביה של חנה מתואר כאדם המציב את ההשכלה האקדמית כתחליף לדת בגילוייה הכריזמטיים הקיצוניים ביותר:

אם נכנס סופר או פרופיסור אל חנותו של אבא ברחוב יפו, היה אבא שב הביתה כאיש שנגעה בו קרן-אור. הוא היה חוזר בחרדה על מלים שתמיות שאמרו לו, והיה מונה את המלים ומעייין בביטויים כאילו הם

מטבעות נדירים. גם רמזים היה מחפש בדבריהם תמיד, מפני שחיינו נראו לו כשיעור שיש ללמוד ממנו לקח.⁵¹

חנה מתארת שאביה לקח אותה ואת עמנואל, אחיה, לאסיפה בשבת בבוקר של תנועת 'ברית שלום', תנועה שהצטרפו אליה כמה מהבולטים באנשי הרוח בירושלים של שנות העשרים והשלושים, והציגה נכונות לפשרות מרחיקות לכת עם הערבים. באסיפה הנזכרת נשמעו נאומיהם של שני אישים בכירים מהסגל האקדמי באוניברסיטה ובתנועה, הפרופסורים מרטין בובר שהיה מהוגי הקמת בית ספר גבוה יהודי עוד ב-1902, ושמואל הוגו ברגמן שהיה הרקטור הראשון באוניברסיטה. לאחר שהסתיימה האסיפה, נתקל פרופ' ברגמן באביה של חנה וטעה וחשבו לדוקטור:

אבא גימגם. הוא החויר כאילו האשימוהו במעשה מכוער. גם הפרופיסור נבוך והתנצל על טעותו [...] גם את המקרה הזה לא שכח אבא עד סוף חייו. הוא היה מספר על כך שוב ושוב, בהתרגשות ובשמחה. אפילו בשבתו בכורסה, לבוש גלימת-בית, משקפיו מוגבהים אל מצחו ושפתיו יגעות, דומה היה אבי לאיש מאזין דומם לקולה של סמכות נסרת.⁵²

ההכרה כי עולם האקדמי הוא העולם אליו צריך לפנות בכל סוגיה מתבררת כשחנה מתבוננת בירושה שהותיר אביה לאחר מותו. היא מגלה בה תיק המכיל כתריסר מכתבים מאנשי שם ידועים שאביה פנה אליהם בנושאים שונים, וגם פנקס בו רשם משפטים ששמע במרוצת השנים מאנשים דגולים.

אביו של מיכאל, יחזקאל, מוצג כאדם הדוחף ללא לאות את בנו לאימוץ קריירה מדעית, מבלי להתייחס לעובדה כי בנו כלל איננו עילוי בתחום המדע, וככל הנראה הוא בחור בינוני בהישגיו, גם בעיני עצמו – [האבא יחזקאל:] 'אמר לי כי מפקיד הוא בידי עילוי מופלא – כלומר, מיכאל שלו. אחר-כך נבוך יחזקאל גונן והתחרט על דבריו אלו. ניסה להעמיד פנים כאילו היתה זו הלצה'.⁵³ בפועל, מיכאל גונן היה רחוק מדמות העילוי שניסה אביו להתוות סביבו והיה תלמיד בינוני – 'מיכאל הגיש את בחינותיו לשם קבלת התואר הראשון. הוא זכה בציון טוב פלוס'.⁵⁴ בדומה לאביה של חנה, התפעלותו מהנעשה בין כותלי האוניברסיטה אין בה ממד של הערכה וביקורת רציונליים מינימליים, אלא אמונה עיוורת שאין המציאות יכולה לערער. אמונה היונקת ממסורת הלמדנות היהודית – 'רצון אביו, שיהיה מיכאל פרופיסור בירושלים מפני שסבו המנוח, אביו של אבא, היה מורה ללימודי-הטבע בסמינר העברית למורים

51 שם, עמ' 12.

52 שם.

53 שם, עמ' 27.

54 שם, עמ' 48.

בגרודנו'.⁵⁵ אותה הערצה עיוורת כלפי המסורת הלמדנית מצויה גם אצל חנה היורשת תכונה זו מאביה, שהתואר 'פרופיסור' ניצב בפניו כאדם שחרג כלפי מעלה מהשורה של האנשים 'הרגילים':

סיפרתי למיכאל שאני אוהבת לפגוש באנשי-ירושלים המפורסמים, הסופרים והמלומדים. מאבי המנוח יוסף ירשתי נטיה זו. כשהייתי ילדה נהג אבא להראותם לי בעברם על-פנינו ברחוב. אבא אהב מאוד את הביטוי 'בעל שם עולמי' – הוא היה לוחש בהתפעמות כי פרופיסור זה שנבלע כרגע בפתח חנות-פרחים הנו אדם בעל שם עולמי, או אדם ההולך וקונה לו מוניטין עולמי.⁵⁶

שני האבות ניצבים נפעמים, רכוני ראש, מול דמות הפרופסור שהתואר האקדמי הפך אותו לנוגע בשכינה עצמה. גם כשהפרופסור נופל בטעות ומתנהג כאחד האדם עדיין המגע הקלוש ביותר עמו מעיד על מפגש עם דמות כריזמטית שאין הביקורת יכולה לה. הערצת האבות מעידה על עצמם וחושפת את אכזבתם ממסלול חייהם. אידאה זו מוטבעת עמוק באישיותה של חנה, משעה שעמדה על דעתה, היא מבקשת לכוון קשר אינטימי ומשמעותי עם דמות המלומד הסגפן, מהאסכולה הגרמנית המדעית, המוצא במחקריו את שלמותו: 'בהיותי ילדה חשבתית תמיד בלבי כי אינשא למלומד צעיר המכין לו שם עולמי. על בהונות איכנס אל חדר-עבודתו שיהיה מרוהט בסגנון חמור, אניח כוס תה על-גבי אחד הכרכים הגרמניים הכבדים שיהיו פזורים על שולחנו, ארוקן את המאפרה ואת התריסים אסגור בשקט'.⁵⁷

האוניברסיטה כמקור לסטאטוס חברתי

הקבוצה השנייה הדוחפת לאימוץ מוחלט של דרך החיים האקדמית אכנה כ'מציאותיים', ההולכים עם 'שתי הרגליים על האדמה' ומבקשים לדחוף את יקיריהם למצוא בקריירה האקדמית את הדרך הקצרה להסתדר בחיים ולנכס לעצמם מקצוע פרופסיונלי שיביא לשיפור ניכר ברמתם הכלכלית והיוקרתית. מבחינתם נתפסת ההשכלה האקדמית בשנות החמישים כמסלול חיים חסר תחליף, דרך המפלט היחידה. הדודה ז'ניה מודיעה לחנה בפגישתם הראשונה כי למרות החתונה: 'מיכאל לא יפסיק את לימודיו. עליה להודיעני באופן ברור והחלטי שאינו משאיר פתח לאי-הבנות, כי המשפחה לא תסכים בשום תנאי להפסקת לימודיו. לא בא בחשבון'.⁵⁸ בכל נקודת זמן

55 שם, עמ' 9.

56 שם, עמ' 11.

57 שם, עמ' 40.

58 שם, עמ' 29.

קריטית מתערבות דודותיו של מיכאל במידה שהן חשות איום קל שבקלים ביחס להמשך לימודיו של מיכאל באוניברסיטה. הגיעו הדברים לכך שהדודה ז'ניה, שבמידה רבה ניתן לראותה כדמות האם שחסרה למיכאל, דורשת חד-משמעית כי חנה תבצע הפלה כשנודע שהרתה, שמא ייפגעו לימודיו של מיכאל באוניברסיטה:

[חנה]: למחרת הגיעה מתל-אביב הדודה ז'ניה, רופאת-הילדים. הבוקר טילפן אליה מיכאל והיא זנחה הכל ונסעה מיד. הדודה ז'ניה דיברה אלי קשות. היא האשימה אותי בחוסר-אחריות: אני אהרוס את כל מאמציו של מיכאל להתקדם ולהשיג משהו בחיים. איך אינני תופסת, שהתקדמותו של מיכאל היא גורלי שלי. ובדיוק לפני בחינות-הגמר האוניברסיטאיות.⁵⁹

מיכאל, שבדרך כלל קיבל בהכנעה את עמדתה של אשתו האהובה, במקרה זה איננו פסיבי בתפיסה כי לימודיו האקדמיים קודמים להרחבת המשפחה, הוא מקבל בשלמות את עמדתה של הדודה ז'ניה – 'מיכאל לא שמח כאשר סיפרו לו על הריוני. פעמיים חזר ושאל, האם בטוחה אני בדברי'.⁶⁰ במהלך הביקור הדרמטי בו הטיחה הדודה ז'ניה בחנה דברים קשים ומעליבים וטענה כי היא אישה מסובכת שלא ניתן להסביר לה דברים פשוטים. ז'ניה זועמת על כך שמיכאל יושב כמו גולם ואיננו מצטרף להסתערותה על אשתו. לאחר שהסתלקה הדודה ז'ניה מביקורה האלים והטעון בביתם של מיכאל וחנה, מיכאל יושב ושותק – 'פיו פעור מעט, כילד ששמע סיפור מפחיד'.⁶¹ חנה מסתגרת במטבח, נועלת את הדלת ובוכה כאשר מיכאל המאמין כי הדודה ז'ניה צדקה בטיעוניה אינו מבקש למתן את צערה של אשתו.

המנגנון המדינתי בהתערבותו

הקבוצה השלישית המעורבת בתמיכה בלתי מסויגת בטיפוח נגישותו של 'דור-בארץ' לאוניברסיטאות היא מנגנון המדינה המעודד ותומך במסלול ההשכלה הפורמלית. אחת הדמויות הנסחרות והמתערבות תדיר בעיצוב חיי משפחת גונן הוא בעלה של החברה הטובה של חנה, הדסה. הוא מוצג בתור 'אבא'. לכל הדמויות יש שם ספציפי המזהה אותם בעוד ש'אבא'⁶² הוא דמות המזוהה באופן מוחלט עם המדינה. 'אבא' הוא פקיד ממשלתי מצטיין במשרד המסחר והתעשייה, הפועל בצורה מחושבת להתקדם במעלה המדרג הבירוקרטי של המדינה. 'אבא' והדסה חוסכים את כספם בכדי

59 שם, 46.

60 שם.

61 שם, עמ' 47.

62 יכול להיות שהשם הפרטי של אותו פקיד הוא 'אבא', כמו למשל, אבא אבן או אבא אחימאיר.

לרכוש דירה בשכונה הירושלמית היוקרתית, רחביה, ורק לאחר מכן הם מתכננים להביא ילד לעולם. ובמהירות יחסית נודע לנו כי מאמציהם הצליחו ולא עובר זמן רב והם רוכשים דירה חדשה ברחביה.⁶³ הפקיד הממשלתי חש קירבה חברית עמוקה למיכאל ובפגישותיהם המשותפות הוא מעדכן את מיכאל בדיעות פוליטיות שאינן מתפרסמות בעיתונים,⁶⁴ בעוד חנה והדסה מחליפות זיכרונות משותפים מימי בית-הספר.

אבא עוזר באינטנסיביות למשפחת גונן להסדר כלכלית. כתוצאה מקשריו של פקיד המדינה זוכה חנה במשרה חדשה במשרד המסחר והתעשייה, נוחה בהרבה מעבודתה כעוזרת בגן-ילדים. הוא גם מסייע להתקין טלפון בביתם של מיכאל וחנה, מכשיר נחשק שרק יחידי סגולה זכו בו בתקופה זו. 'גם בענין החלפת-הדירה הושיט לנו אבא עזרה חשובה: הוא הסדיר מחוץ לתור את הרשמתנו לשיכון ממשלתי במסגרת אחת מתכניות-החסכון'.⁶⁵ מחוץ לתור, כמובן.

זאת לרעתי נקודת ציון דרך חשובה. לפתע החלה משפחת גונן להשתייך ל'מקורבים אל הצלחת', הנהנים מדבשה של הפרוטקציה הביורוקרטית הממשלתית. זו הקבוצה המנצלת את 'הקשרים הנכונים' בכדי להתקדם ולבסס את מעמדה. לפחות, ביחס למיכאל מתקיים כאן מהפך דרמטי באישיותו. בתחילת הרומן סופר כי מאביו ירש – 'נאמנות חגיגית ונלהבת לחוקי מדינתנו',⁶⁶ ולקראת סוף שנות החמישים מיכאל גונן הפך לחלק ממסדר ה'מסתדרים', המוצאים דרכים עקלקלות להגיע לראש התור באמצעות היכרות אישית, נוהג החותר ומחסל את אחד מבסיסיו של הסדר הביורוקרטי הרציונלי.

במהלך הרומן סופר כי כאשר חנה הרתה ללדת, בראשית שנות החמישים, במהלך תקופת הצנע, אבדו לה שני פנקסי-מזון, שלה ושל מיכאל – 'בלעדיהם אי-אפשר היה לקנות מצרכים הכרחיים. במשך שבועות אחדים היו בגופי סימנים של מחסור בוטאמינים. מיכאל סירב לקנות אפילו גרגר מלח בשוק השחור'.⁶⁷ את המרפסת בביתו שביקש להתקינה כחדר עבודה סגר אך ורק לאחר שעלה בידו לקבל היתר חוקי מאת שלטונות העירייה.⁶⁸ אולם אותו מיכאל, עושה בסוף שנות החמישים שימוש תכליתי ואינטנסיבי בפרוטקציה ו'במעבר לראש התור' כחלק שגרתי ממהלך חייו.

מאחר וברית אינטרסים משותפים נכרתה בין שתי הקבוצות – האקדמית והמדינית – יכול הפקיד המצטיין הנשלח בשליחות המדינה כנציגה לענייני כלכלה בשוויץ לשטוח בפני משפחת גונן את כוונותיו ותכניותיו הכמוסות להתקדם: 'בסתר לבו מצפה הוא כי

63 שם, עמ' 180.

64 שם, עמ' 119.

65 שם, עמ' 181.

66 שם, עמ' 47.

67 שם.

68 שם, עמ' 78.

תוענק כי לו דרגה משרדית הולמת אשר תניח לו לשבת בקביעות בירושלים בלי להתרוצץ כנער-שליח בכירות זרות. עם זאת, אין הוא מתעלם מן הפיתוי לפרוש מן השירות הממשלתי ולשחות בכוחות-עצמו בים-הכלכלה.⁶⁹ הדסה, אשת הפקיד המצטיין, מבטיחה לחנה כי עם הזמן גם הם יגיעו למטרותם, כלומר, יתבססו ויסתדרו בחיים: 'אני בכיתי לשמע הבטחתה של הדסה, כי גם אנחנו עוד נגיע למטרותנו. האם באמת כולם, מלבדי, שלמים עם הזמן ועם ההתכוונות, עם המאמצים, ההתמדה, המטרה וההישג'.⁷⁰ שאלה זו תלויה לכאורה בחלל. בעוד שלמעשה, מפנימה חנה לחלוטין את אורח החיים של המעמד הבינוני עם כיוונו הברור לקראת הישענות על המדינה. זו האחרונה, בניגוד לאורח החיים הקודם, החלוצי, מרעיפה על קבוצה זו יתרונות חומריים, ובעיקר, שקט נפשי לבני האליטות שהתעצבו, זה-מחדש, בשנות החמישים.

ד. במעגל ניצחוננו של המעמד הבינוני

חלקו האחרון של הרומן מתמקד בתיאור נסיעתה של המשפחה לביקור בגליל, בקיבוץ נוף הרים, בו חיים אמה ואחיה של חנה, עמנואל. זה סיפורו של מסע לאורכה של מדינת ישראל, מסע אופטימי המתמזג עם התעוררות בטבע ועליצותם המתפרצת של הסובבים את הזוג ובנם בשירי אהבה במקצבים עליזים, המעלים חיוכים ומחוות ספונטניות של אהבה בין חנה למיכאל. הדרך לקיבוץ לובשת חג ומתקשטת בדגלים כחולים ולבנים. יותר מאשר טיול של הנאה בטבע, זהו מסע ניצחון של דרך חיים המבכרת את המסלול האקדמי על החקלאות והחלוציות. הכוח המניע של קשירת קצוות פרומים לחבל אחד, הוא כוח ההפנמה והשכנוע העמוק של חנה, שהתלבטה לאורך כל הרומן, אולם יודעת כי הדרך שבחרה הייתה הנכונה, המנצחת:

אביב היה בחוץ. לצדי הכבישים הנצו פרחי-הבר [...] במכונית שנסענו בה, לא חדלו לשיר. היתה זו חבורת נערים ונערות חניכי תנועת-נוער. הם צחקו ופיזמו שירים מתורגמים מרוסית על אהבה ועל השדות הפתוחים [...] בכפרי ואדי-ערה עמדו תושבים על שפת הכביש ובירכו אותנו בנפנוף-יד. אני הסרתי מעל ראשי את מטפת-המשי הירוקה והחזרתי נפנוף עד שנעלמו האנשים ואני לא חדלתי. בעפולה הוחג איזה תאריך נכבד: העיירה היתה מקושטת בדגלים כחולים-לבנים. נורות צבעוניות נמתחו לרוחב הרחובות. שער-ברזל מפואר הוקם במבואות

69 שם, עמ' 189.

70 שם.

המערביים. וסיסמת-ברכה מרוממת התבדרה ברוח. גם שערוטי התבדרו [...] אני חיבקתי את כתפיו [של מיכאל] ונשפתי אל תוך שערו הגזוז.⁷¹

אווירת הקדרות והעצב מושלכת הצידה. חנה מנפנפת בשמחה במטפחת משי ירוקה לדייגים על הטיילת בטבריה שאחד מהם מבחין בה וצועק אליה: 'בובה'. ליד קריית-שמונה עולה לאוטובוס מבקר-כרטיסים קשיש שחנה מתארת אותו בדמותו של החלוץ הקלסי משנות השלושים.⁷² החלוץ הקשיש מארגן עם הנהג מסע לציד איילות, שההנאה בו מקורה בכך שהציד – 'בלי הנשים יתקיים המסע. שלושה ימים ושלושה לילות. ובהשתתפות סייר מפורסם מחטיבת-הצנחנים. זה יהיה מצוד שהארץ עדיין לא ראתה'. למעשה, זהו מסע סיכום של אידאה מפוארת המכירה בכישלונה, מסע האמור לעבור בין נקודות המשען החשובות של החלוצים בגליל:

ממנרה דרך ברעם עד חניתה ועד ראש-הנקרה. שלושה ימים גדולים. בלי נשים ובלי בכיינים. רק החבורה הישנה [...] יש כבר רובי-ציד ויש אהלי-סיירים מהסוג האמריקאי. מי לא יהיה שם. כל הזאבים והאריות שכוחם עדיין במתניהם. ממש כמו בזמנים הגדולים שעברו. כולם, כולם ישתתפו. עד אחד. נרוץ ונרוץ על ההרים עד שאפשר יהיה לראות ניצוצות של אש.⁷³

מסתבר כי גם החלוצים מכירים בכך שאין בעקבותיהם קבוצה דורית שתיכנס לנעליהם ותפסע בדרך שסללו. הם מצויים במסע פרידה, מרשים אמנם, אולם הוא לזכרם של ימים שעברו ולא ישוּבו.

העשור הראשון של שנות החמישים הוביל לשינויים גם בקיבוץ. חנה, שזכורים דבריה בראשית הרומן על סלידתה מהמגע הגופני עם החלוץ ואיש הפלמ"ח, מגיעה לקיבוצו של עמנואל אחיה ועליצותם של אנשי הקיבוץ נתפסת כעת בצורה שונה: 'היתה זו חבורה נמרצת שהצפינה בתוך עליצותה אותות של אחריות כבושה. ראיתי בהם יסוד מוצק ומתאפק. כמו משועשעים ומבודחים תמיד מתוקף החלטה שנתקבלה בשפתים קפוצים. חיבבתי אותם. חיבבתי את המקום הגבוה'.⁷⁴ כעת לא עולה כלל לדיון האפשרות כי מיכאל ומשפחתו יצטרפו לחיים השיתופיים, העימות האידאולוגי והפוליטי בין שתי צורות החיים הסתיים: 'בין אחי לבין בעלי נייעור ויכוח קל, מבודח, אשר הסתיים חיש-מהר במסקנה שהיתה כמעט-משותפת'.⁷⁵ כשהניצחון ברור, הוויכוח

71 שם, עמ' 190-191.

72 שם, עמ' 192.

73 שם.

74 שם, עמ' 193.

75 שם.

נדחק לשוליים. גם אמה המתגוררת בקיבוץ אינה טורדת את מחשבותיה של חנה, היא שקועה בניצחונה ולא מפנה לאמה מקום בלבה – [חנה:] 'וידעתי גם, שפעם אחרת אולי לא תהיה לנו עוד מפני שאמי כבר נראתה כאשה דועכת אבל המחשבות האלה לא מיעטו את שמחתי. השמחה זרמה בתוכי כאילו יש לה חיים של עצמה ואיננה תלויה בי.'⁷⁶ בליה נערך בקיבוץ טקס הנפת העומר ובעקבותיו זבח המלווה בריקודים סוערים אליהם נסחפת חנה בשמחתה וגוררת את מיכאל הנדהם בכוח אל תוך המעגל.

מיד לאחר חגיגת הניצחון המתפרץ, שבים וצצים הניגודים בנפשה של חנה, יוצרים מתיחות שלכאורה אין עמה פעולה מעשית. מתיחות זו במישור הנפשי מתוארת כמשקפת מצב קבוע המלווה את חנה במהלך העשור הראשון, כפי שטוענת נורית גרץ – 'הסטאטיות נובעת בעיקר מכך שחיי הנפש של הגיבורה מנותקים מהמתרחש סביבה. בתוך מציאות פנימית זו אין תזוזות משמעותיות [...] דבר אינו מתגשם, אינו מתממש ואינו משתנה.'⁷⁷ אולם למעשה, חנה, היא חלק אינטגרלי מתהליך חברתי כללי המתקיים בחברה הישראלית החדשה, הקובעת עמדה נחרצת, אקטיבית של דחיקתו של אתוס הקיבוץ לטובת אתוס המעמד הבינוני החדש. בנפשה של חנה נמשך העימות עם ירושלים, העיר הרעה והחונקת. היא מגדירה את אושרה ביחס לירושלים הרחוקה שאינה יכולה לרדוף ולפגוע בה. היא מקווה כי העיר נכבשה על-ידי אויב – 'אולי התפוררה סוף-סוף לאבק. כראוי לה. לא אהבתי את ירושלים מרוחק. היא רצתה ברעתי. רציתי ברעתה.'⁷⁸ תחושותיה של חנה גואות והיא חשה בקיבוץ, בין קולות המפוחית וריחות העשן, הזיעה והטבק כי – 'הייתי שייכת'.⁷⁹ אולם תחושה זו חולפת במהירות כאשר עם אור ראשון היא רואה את הקיבוץ מוקף בגדרות תיל ובשיחים שחורים והטבע משנה את פניו ומתקדר, ואז מצהירה 'נכספתי ללכת, לחזור לירושלים'.⁸⁰

אציין לבסוף כי במיכאל שלי מבצבצת ראשית הקמתה של גדר הפרדה בין המעמד הבינוני החדש של 'דור-בארץ' שהוא גם בעל אפיונים אתניים מובהקים של יוצאי מזרח אירופה ומרכז לבין – 'עולים חדשים שהצליחו להתבסס במקצת, ובעיקר – מבין יוצאי עיראק ורומניה'.⁸¹ עולים אלה נתפסים כפולשים לשכונת מקור-ברוך ומשנים לרעה את דמותה. על פניו תהליך זה נדמה כשינוי מהותי בתפיסתה של חנה, שהרי זו גדלה עם צעירים ערבים בילדותה, הממלאים את חלומותיה. עם בואם של העולים החדשים היא אינה מבקשת להמשיך את חייה בשכונה רב-תרבותית, ומחפשת את

76 שם, עמ' 194.

77 נורית גרץ, 'מיכאל שלי – עמוס עוז', הסיפורת הישראלית בשנות השישים, תל-אביב 1982, עמ' 27-28.

78 עוז, מיכאל שלי, עמ' 194.

79 שם.

80 שם.

81 שם, עמ' 176.

ההומוגניות החברתית, כדרכם של רבים. הייתה זו התקופה של התבססות והתחזקות כלכלית של הישראלים שהגיעו לפני 1948 ו'התושבים הותיקים הולכים ונוטשים את השכונה'.⁸² בדומה למיכאל, הרואה בשימוש תכליתי ו'יעיל בפרוטקציה משאב זמין לביסוס מעמדו, עוברת גם חנה רעייתו טרנספורמציה מקבילה המעודדת תהליכי הפרדה אקולוגית ועדתית.

ה. סיכום

האוניברסיטה העברית של שנות החמישים הייתה לאחד מהמקורות המרכזיים להתהוותה של התרבות הישראלית ובוגריה החלו למלא תפקיד מפתח בגיבוש אתוס לאומי חילוני והומניסטי. האוניברסיטה מתייצבת כמוקד מתחרה מול עקרונותיה האידאולוגיים המסורתיים של תנועת העבודה.⁸³ היא נתפסת כמייצגת אידאה תובענית, וכמסגרת המעצבת מהלך חיים טוטלי, המצויה במתיחות עזה עם אידאות אחרות, נאבכת בהן, ותובעת את זכותה להוביל. מגמת הקבוצה נושאת אידאה זו, המתגלמת באוניברסיטה – להפוך לסמכות דומיננטית המסדרת את כלל מהלכם של החיים במדינה הריבונית החדשה.

בעשור הראשון בישראל איחד המסלול האקדמי במסגרתו את מרביתו של 'דור-בארץ' שגיבש לעצמו אינטרס מעמדי המבוסס על רכיב מונופוליסטי ספציפי משותף סביב הנגישות להשכלה גבוהה. תעודותיה העניקו סיכוי חיים לאינטרסים כלכליים הכוללים נגישות לסחורות ואפשרויות להכנסה שבאו לביטוי מובהק בתנאים של שוק המצרכים ושוק העבודה. במרכזו של המעמד הבינוני שנוצר בשנות החמישים בישראל עמדה האוניברסיטה העברית לצד מנגנוני המדינה המסייעים לגיבוש מעמד זה. המדינה עיצבה את תהליך התהוותה וגיבוש הכרתה תוך יצירת מקורות השראה סביב מבצעים לאומיים ענקיים בתחומי קליטת ההגירה היהודית, הביטחון, התעשייה והחקלאות תוך הזדקקות לתמיכה מסודרת ויציבה של ידע וניהול.

יסודותיו של הקשר בין חברי המעמד התקיימו באחדות הסוציאליזטרית שהתחזקה סביב היותם בעלי זכויות-יתר ועדיפויות כלכליות בתוקף ריכוז השלטון המנהלי בידיהם. כיוון שאין חברה מודרנית יכולה להתקיים בלי מנהל ובמיוחד בתקופת מעבר מעידן קדם-מדינתי, בו הוגבלו סמכויות רבות של המרכז הפוליטי, למדינה ריבונית שגלי הגירה עצומים מתדפקים בשעריה. הביורוקרטיה הממשלתית הפכה לגורם מרכזי המבטיח פיקוח על תהליך ייצור מתמיד ותקין. ראשיתו של המונופולין הוא בתחילה רוחני-אידאולוגי, בהכרזה כי הוא זונח את האינטרסים הספציפיים שלו ומייצג את

82 שם, עמ' 175.

83 אינטה שפירא, 'תנועת העבודה והאוניברסיטה העברית', בתוך: שאול כ"ץ ומיכאל הר, תולדות האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 675-689.

הרצון הכללי. אולם, לאחר מכן מסתברות כוונותיו החותרות למיסוד מנגנון שליטה ושעתוק עצמתו.

אלווין גולדנר עמד על אבחנה חשובה בין שני חלקים של המעמד הבינוני החדש – 'האינטליגנציה הטכנוקרטית' וה'אינטלקטואלים'. מיכאל גונן, הגאולוג נדמה כשייך לקבוצה הראשונה העסוקה בהתקנתו הפרופסיונלית של הידע כחלק מהשליטה על הייצור הכלכלי. אולם כאן הצליח עמוס עוז לקשור באופן בלתי ניתן לניתוק את הקבוצה הטכנוקרטית לקבוצה האינטלקטואלית הקובעת את כללי המשחק המעמדי ואופן עיצובם.⁸⁴ כינונה של האינטליגנציה הטכנוקרטית החדשה בישראל הוא פועל יוצא ממאבק אינטלקטואלי חסר פשרות בין שתי מסורות אידאולוגיות מרכזיות המתקיימות זו לצידה של זו בעשור הראשון למדינת ישראל. זירת המאבק וההסכמה היא התא המשפחתי המתגלה כבעל השפעה ברורה ועקבית על קביעת האוריינטציה המעמדית וכמעצב דפוסי התופעה הריבודית לאורך זמן.⁸⁵

מוצאו של המעמד הבינוני החדש בחברה הישראלית הוא בפרולטריון ובבני מעמדות זעיר-בורגניים חסרי הון שהתקיימו ערב העצמאות המדינית. אלה ראו בידע ובתעודותיו המסמיכות מקור לגיבושה של עצמתם החברתית, התרבותית והפוליטית. בתהליך מיסודו יצר מעמד זה זיהוי כמעט מוחלט עם המרכז הפוליטי הדומיננטי ועם המפלגה המובילה – מפא"י. בקרב עובדי המדינה הבכירים שררה הרגשת שותפות גורל, בדומה לזו שנוצקה במיכאל שלי בין מיכאל גונן, איש האקדמיה, לאבא, הפקיד הבכיר במשרד המסחר התעשייה.

'דור-בארץ' נהר לאוניברסיטה ומשם 'התברג' במהירות בבירוקרטיה הממשלתית הבכירה או באקדמיה. תעודת ההסמכה שרכש מיכאל גונן הופכת לאמצעי סלקציה ראשון במעלה מאחר והיא מגלמת, לכאורה, את עקרון הרציונליות במיטבו, קרי, אובייקטיבי, ניטרלי ומעל הכל – הגון ביסודו. תעודת ההסמכה ממסדת למעשה את הפרדה בין המעמד הבינוני החדש לקבוצות אחרות, הנתפסות כמאיימות על קיומו, הן כהגמוני והן כנשא תרבותי דומיננטי. מיכאל שלי מציין פרקטיקה של קשר הדוק בין ספרות לבין פוליטיקה מעמדית כדיאלוג רצוף בין עקרון המהפכנות הלאומית היהודית, שכוונן את התרבות העברית החדשה, את אתוס הצבר והחלוץ לעומת עקרון הרציונליזציה והמיסוד. האחרון צובר עצמה רבה מן הקשרים הנרקמים בין האוניברסיטה למוקדי השליטה של המדינה ושואף למקסם את היקף שליטתו בחברה ולקעקע את בסיסי הלגיטימציה הישנים.

84 Gouldner Alvin Ward, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. London 1979

85 נח לוין-אפשטיין, 'משפחה וריבוד: דפוסי שעתוק של אי-שוויון בישראל', בתוך: מנחם מאוטנר (עורך), *צדק חלוקתי בישראל*, תל-אביב 2000, עמ' 121-145.